

Отримана 24.03.2026

Прорецензована: 15.04.2026

Прийнята до друку: 20.04.2026

Електронна адреса: dmytro.shevchuk@oa.edu.ua

ORCID-ідентифікатор: <https://orcid.org/0000-0001-5609-2600>DOI: <http://doi.org/10.25264/2312-7112-2026-30-132-137>

Шевчук Д. Наука і політика. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філософія»*. Острог : Вид-во НаУОА, 2026. № 30. С. 132–137.

УДК 168:32

Дмитро Шевчук**НАУКА І ПОЛІТИКА**

Стаття присвячена філософському осмисленню взаємозв'язків та взаємовпливів науки і політики. Автори звертає увагу на те, що Наука не розвивається відірваною від суспільства. Вплив на наукові дослідження має соціальне (або державне) замовлення, а напрями і пріоритети наукових розробок можуть бути обумовлені і визначені державною політикою чи, у загальному плані, соціокультурними чи ідеологічними інтересами. Науку і політику може єднати ідея служіння. Крім того, зв'язок політики і науки розглядається через ідеологію. Остання відіграє для політики фундаментальну роль, будучи своєрідною матрицею, що визначає політичні відносини, засади функціонування держави, визначення стратегій розвитку суспільства. Своєрідною концептуальною рамкою осмислення ідеології є її порівняння з наукою, яке вказує на протилежність їхніх світоглядних засад та зазначає, що мова йде про відмінні одна від одної форми суспільної свідомості. Окрему увагу присвячено осмисленню політичного аспекту науки в контексті визначення способів функціонування режиму істини та формування і утвердження наукового дискурсу в суспільстві. Цей підхід відсилає до уявлень про соціальне функціонування науки і концепцій, які прагнуть окреслити межі науки. Згідно з таким підходом, кожна форма знання може трактуватися окремим видом дискурсу. Науковий дискурс не є чимось самодостатнім – він формується і постійно перебуває під впливом особливостей соціальних, культурних і політичних контекстів.

Ключові слова: наука, політика, істина, філософія науки, методологія наукового пізнання, ідеологія.

Dmytro Shevchuk**SCIENCE AND POLITICS**

The article is devoted to a philosophical examination of the interrelationships and mutual influences between science and politics. The author states that science does not develop in isolation from society. Scientific research is influenced by social (or state) demands, and the directions and priorities of scientific development may be determined by state policy or, more broadly, by sociocultural or ideological interests. Science and politics may be united by the idea of service. Furthermore, the connection between politics and science is examined through the lens of ideology. An ideology plays a fundamental role in politics, serving as a kind of matrix that defines political relations, the foundations of state functioning, and the formulation of strategies for societal development. A unique conceptual framework for understanding ideology is its comparison with science, which highlights the contrast between their worldview foundations and indicates that these are distinct forms of social consciousness. Particular attention is devoted to examining the political dimension of science in the context of identifying how the regime of truth operates and how scientific discourse is formed and established in society. This approach draws on ideas about the social functioning of science and concepts that seek to define the boundaries of science. According to this approach, every form of knowledge can be interpreted as a distinct type of discourse. Scientific discourse is not self-sufficient—it is shaped by and constantly influenced by the characteristics of social, cultural, and political contexts.

Key words: science, politics, truth, philosophy of science, methodology of scientific knowledge, ideology.

Наука не розвивається відірваною від суспільства. Вплив на наукові дослідження має соціальне (або державне) замовлення, а напрями і пріоритети наукових розробок можуть бути обумовлені і визначені державною політикою чи, у загальному плані, соціокультурними чи ідеологічними інтересами. Наука отримує форму соціальної організації, яка значною мірою перебуває під впливом політичних процесів: «Наука, – пише Сергій Кримський, – передбачає не тільки складну систему гносеологічних процесів, ідеалів, підходів, але й низку онтологічних припущень, не кажучи вже про дисциплінарні механізми її соціальної організації» [4, с. 150]. У свою чергу, польський філософ науки Станіслав Камінський одним із аспектів «науки про науку» (своєрідної метанаукової теорії чи наукознавства) визначає політику науки (або наукову політику) як практичний вимір соціальної ролі науки, спрямований на найбільш ефективно досягнення певних цілей за допомогою науки. Виходячи

з такого окреслення, філософ визначає цілі наукової політики: окреслення напрямів розвитку науки і техніки; створення умов, які забезпечують розвиток науки; використання науки для задоволення соціальних, економічних та культурних потреб. При цьому С. Камінський наголошує, що політика науки має своєрідну місію – слідкувати за тим, аби наукова діяльність була скоординована із ієрархією цінностей, а відтак запобігати тому, щоб технізація науки перешкождала її гуманістичному виміру [10, s. 46]. Розвиток модерного суспільства, а також впровадження технологій зумовлює, що наукові дослідження все більше координуються політичними засобами, що має як позитивний вплив, оскільки може передбачати виділення ресурсів на підтримку наукових досліджень, так і негативний – зменшення автономії науки та детермінацію наукових цілей соціальними та політичними запитами.

Науку і політику може єднати ідея служіння. Макс Вебер у своєму виступі, який відомий під назвою «Про внутрішнє покликання до науки», зазначає, що «“особистістю” у науковій сфері може бути тільки той, хто служить справі, і лише одній справі... Те ж саме маємо і в сфері політики» [1, с. 313]. Служіння для науки є одним із фундаментальних етичних принципів, який перевищує прагнення будувати академічну чи наукову кар’єру. Згідно з М. Вебером, наука – це не лише професія, а й «покликання», що вимагає самовідданості, пристрасті та служіння прогресу. У цей спосіб покликання виступає фундаментальним моральним налаштуванням особистості, яке може проявлятися як у науці, так і в політиці. Досліджуючи цей аспект соціальної теорії німецького мислителя, Євген Мулярчук зазначає: «Бачення Вебера таке: у покликанні людина служить завжди чомусь більшому, ніж вона сама – це її справа, цінності, які вона поділяє, спільнота. Для цього людина має опанувати власні пристрасті, дистанціюватися від себе і власної ситуації, мати “окомір” стосовно речей і обставин свого буття. Тобто ми можемо сказати, що, згідно з думкою Вебера, покликання виявляється як суб’єктивний поклик людини до надособистісного блага, до добра» [6, с. 101].

Зв’язок політики і науки доцільно розглянути через ідеологію. Остання відіграє для політики фундаментальну роль, будучи своєрідною матрицею, що визначає політичні відносини, засади функціонування держави, визначення стратегій розвитку суспільства. Своєрідною концептуальною рамкою осмислення ідеології є її порівняння з наукою, яке вказує на протилежність їхніх світоглядних засад та зазначає, що мова йде про відмінні одна від одної форми суспільної свідомості. Кліффорд Гірц у роботі «Ідеологія як культурна система» зазначає, що розрізнити ідеологію та науку як культурні системи можна на основі визначення символічних стратегій, які вони обирають щодо ситуації, яка склалася в суспільстві: «Наука, – пише американський антрополог, – називає структуру ситуації так, що в найменуванні міститься відношення незацікавленості. Її стиль – стриманість, сухість, рішуча аналітичність: уникаючи семантичних прийомів, які найкраще передають моральне почуття, вона хоче досягнути максимальної інтелектуальної ясності. А ідеологія називає структуру ситуації так, що в найменуванні міститься відношення захоплення. Її стиль – прикрашання, жвавість, навмисна дія на почуття; об’єктивуючи моральне почуття за допомогою тих самих прийомів, яких уникає наука, вона хоче збудити до дії» [2, с. 270-271]. Таким чином, маємо два різні виміри культури: наука – діагностичний і критичний вимір, а ідеологія – виправдовувальний і апологетичний вимір. До сказаного можемо додати також відсилання до визначення Карлом Поппером принципу спростовуваності наукових теорій (фальсифікаціонізм). Застосування цього принципу виразно визначає відмінність між науковою теорією та ідеологічною системою. Ознакою ідеології є те, що вона ніколи не дозволить спростувати себе жодними доказами. Вона завжди переосмислюватиме те, що пропонується як доказ проти неї, інтерпретуючи ці докази на свою користь. Хоча існує твердження, що «істотна самокритичність» науки може бути її своєрідною ідеологічною установкою. Наприклад, про це зазначає Сергій Кримський, коли пише, що ідеологічним виразом демаркації наукового знання від лженауки чи авторитарності побутового досвіду є «пафос безжалісного випробування» наукових положень експериментальною перевіркою чи непереборними фактами [4, с. 156]. В цьому контексті С. Кримський згадує слова відомого фізика Р. Феймана, який свого часу зауважив, що вищою гідністю науковця є зусилля зробити все, щоб спростувати самого себе.

Доцільно згадати також про ідеологію сцієнтизму, яка твориться і функціонує у формі світогляду, що надає науці домінуючого статусу і вимагає її безкомпромісного прийняття. Ця ідеологія народжується на основі довіри до результатів наукового пізнання, яка може перетворюватися на сліпу віру в непомильність науки. Дуже часто ця «непомильність» приписується природничим наукам. Така позиція тягне за собою редукаціонізм, який передбачає схильність зводити складні людські переживання, такі як мораль та емоції, до суто наукових пояснень. У цьому сенсі сцієнтизм виглядає

однобічним і інтелектуально обмеженим світоглядом (а відтак, ідеологією), що неправомірно застосовує наукові методи зі сфери природничих наук до сфер, де вони не є доречними, а, можливо, навіть шкідливими, оскільки можуть стати основою для політики, яка претендуватиме на істину в останній інстанції і тотальну об'єктивність, а тому не допускати жодної альтернативи.

Слід зазначити, що наука може піддаватися впливу ідеології, а також бути засобом, який її формуватиме. Деякі ідеї науковців (особливо в соціальних науках) можуть відповідати епістемологічним та методологічним критеріям науковості, а водночас спосіб інтерпретації наукових даних може бути мотивованим певними політичними поглядами дослідників, а також стати передумовою для політичних програм і стратегій здобуття та/чи утримання влади. До цього можемо додати також критику нейтральності наукового пізнання та об'єктивності наукового світогляду. В межах цього критичного підходу зазначається, що наука часто виконує роль системи переконань або інструменту влади. Концепції, які постають в рамках такого підходу, зосереджуються на визначенні того, як наукові теорії відображають культурні, політичні та соціальні цінності епохи, в якій вони виникають. Парадокс полягає у тому, що ця критика сама спирається на ідеологічні передумови (наприклад, марксизм чи неомарксизм), а також може перетворюватися на ідеологію, спрямовану на звільнення від форм поневолення, які несе розвиток технологій в капіталістичних суспільствах. Наприклад, концепція пізньокapіталістичного суспільства Герберта Маркузе, викладена в праці «Одновимірна людина», передбачає критику сучасної науки і техніки, які втратили свою нейтральність і перетворилися на найпотужнішу форму ідеології та контролю. У пізньокapіталістичному суспільстві наука перетворюється на засіб «тоталітарного підкорення» людини, яке здійснюється під маскою комфорту, раціональності та прогресу. Головна мета науки, яка визначалася як панування над природою, поступово перетворилася на панування над людиною. Політика, вирішення соціальних питань здійснюються виключно під впливом технологічної раціональності. Підтримуючи *status quo* в суспільстві, наука виступає одним із «стабілізаторів» соціально-політичної системи, а не її реформатором. Замість усунення соціальної несправедливості, згідно з Г. Маркузе, вона пропонує технічні рішення «покращення» ситуації, наприклад, у вигляді ефективних алгоритмів менеджменту, поліпшення психологічного стану людини через антидепресанти, оптимізації робочого процесу і подібного. Таким чином, науковий прогрес, як би це суперечливо не звучало, фактично легітимізує та консервує існуючу політику. Водночас слід відзначити, що попри потенціал соціальної критики, концепція Герберта Маркузе усе ж репрезентує одну із версій неомарксизму.

Політичний аспект науки може осмислюватися в контексті визначення способів функціонування режиму істини та формування і утвердження наукового дискурсу в суспільстві. Цей підхід відсилає до уявлень про соціальне функціонування науки і концепцій, які прагнуть окреслити межі науки. Згідно з таким підходом, кожна форма знання може трактуватися окремим видом дискурсу. Науковий дискурс не є чимось самодостатнім – він формується і постійно перебуває під впливом особливостей соціальних, культурних і політичних контекстів. Адам Хмелевський, аналізуючи соціальні виміри науки, зазначає з цього приводу таке: «Завданням норм дискурсу є регулювання способів опису світу. Норми кожного дискурсу виконують дисциплінуюче завдання; це означає, що вони допускають певні способи твердження, а інші – забороняють. Ці норми встановлюють щось, що можна назвати режимом дискурсу. Кожен режим є репресивним; норми наукового дискурсу належать до найбільш вимогливих і репресивних» [8, с. 442-443]. У випадку наукового дискурсу польський дослідник визначає певну суперечливість вимог: з одного боку, наука вимагає глибокого вивчення явищ, сміливості у науковому пошуку, універсальності отриманих результатів, заохочує звернення до уяви, а з іншого – передбачає слідування жорстким методологічним рамкам, вимагає строгості і правильності тверджень.

В контексті осмислення цього аспекту науки слід згадати Мішеля Фуко, який запропонував концепт «режиму істини» для того, аби розкрити механізм формування суспільствами загальної політики визначення того, що є істина. Мова йде про типи дискурсів, які соціум визнає легітимними, інститути, що їх санкціонують, та владні вертикалі, які зрештою визначають наші уявлення про реальність. Для М. Фуко дискурс і влада тісно між собою пов'язані. Французький філософ зазначає таке: «Треба допустити існування складної і нестабільної взаємодії, в якій дискурс може бути водночас інструментом і ефектом влади, але також перепоною, обмежувачем, точною опорою та відправним пунктом для протилежної стратегії» [7, с. 125]. Пояснюючи цей зв'язок, Фуко підкреслює, що дискурс переносить і продукує владу, він може її посилювати або підривати, наражати на ризик й

робити вразливою. Таким чином, можна сказати, що проявляється політичний потенціал наукового дискурсу, який виступає системою виключення, контролю та нормування. Відповідно до зазначеного, певна ідея може бути визнана «науковою», лише якщо вона пройде через жорстку інституційну верифікацію. Тут проявляється феномен «дисципліни», що може розумітися і як контроль, і як галузь науки. На «сторозі» наукового дискурсу стоять університети, лабораторії, наукові журнали та інститути. Якщо хтось представить ідею чи концепцію, але вона не буде написана специфічною «науковою мовою і стилем» (тобто не буде скоординована із науковим дискурсом) і не відповідатиме чинним «правилам гри», наукові та академічні інституції відкинуть її як «маргінальну» чи «ненормальну». У такий спосіб проявляється сформована суспільством політика здійснення наукою контролю за власним знанням.

Очевидно, що зв'язок між політикою і наукою не можна розглядати однобічно. Він має як позитивні, так і негативні сторони. З одного боку, ідеали науки спрямовані на покращення людського життя та суспільства. Наприклад, сталим є уявлення про те, що наука тісно переплітається із розвитком демократії. Обидві вони базуються на принципах прозорості, відкритості та участі громадськості. Сучасні тенденції в світі переконливо доводять ефективність розробки політики на основі фактичних даних, які обґрунтовані та об'єктивні, отримані та проінтерпретовані на основі науково узasadнених підходів. Водночас як сучасна наука, так і сучасна демократія стикаються із схожими загрозами, які зумовлені поширенням посправди, дезінформації.

З іншого боку, можемо спостерігати таке явище як політизація науки, що визначається як маніпулювання або перекручування наукових фактів з метою досягнення політичних цілей. Як приклади політизації науки часто згадують дебати про глобальне потепління, поширення і впровадження технологій, COVID-19 та обговорення питань вакцинації. Проблемою політизації науки є те, що вона впливає на рівень довіри до результатів наукових досліджень. Ентоні Міллс і Прайс Ст. Клер звертають увагу на результати соціального дослідження, яке було проведене в США. Зокрема, згідно з цими авторами, дані соціологічних опитувань свідчать, що загалом довіра громадськості до науки останнім часом знизилася. У цілому протягом останніх п'ятдесяти років американці виявляли високий рівень довіри до науки – особливо на тлі інших основних суспільних інститутів, таких як ЗМІ та федеральний уряд, до яких за цей час помітно знизилася довіра. Сьогодні, пишуть Міллс і Клер, хоча 76% населення, за даними Pew Research Center, все ще висловлює «дуже велику» або «досить велику» довіру до вчених у тому, що вони діють в інтересах суспільства, цей показник знизився на 11 процентних пунктів з початку пандемії у 2020 році [11]. Відтак, вони роблять висновок, що «протягом останнього десятиліття довіра до науки стала головною лінією розмежування в нашому [американському – Д. Ш.] суспільстві, що породило дивну нову політику в галузі науки» [11]. Хоча цей висновок стосується американського суспільства, подібні тенденції спостерігаються також в інших країнах, особливо як один із наслідків пандемії та реакції науки й політики на неї.

Вплив політичних процесів на науку може проявлятися через зловживання результатами наукових досліджень і виправдання дискримінації, геноцидів та утисків. На цю проблему «науки, що схилила» звертають увагу Сол Перлмуттер, Джон Кемпбелл та Роберт Маккаун [3, с. 238]. Особливо таке зловживання наукою стосується досліджень, які спрямовані на вивчення людини та людських груп. Зокрема, дослідники зазначають таке: «Ступінь шкоди [від зловживання наукою – Д. Ш.] варіюється від помірної дискримінації та вкорінених, юридично закріплених упереджень до геттоїзації та навіть геноциду. Серед горезвісних прикладів – френологія, евгеніка, доктор Менгеле та нацистська наука й експеримент у Таскігі. Звісно, ми говоримо про глибокий і тривожний елемент людської поведінки та фундаментальний провал культур і цивілізацій, а не просто провал науки. Але важливо спитати, як за допомогою науки можна боротися із цими небезпеками й протистояти їм використанню для підтримки чи навіть співучасті в таких утисках» [3, с. 238-239]. Рекомендації, які представили Сол Перлмуттер, Джон Кемпбелл та Роберт Маккаун, полягають у тому, щоб постійно підвищувати обізнаність людей про цю проблему і таким чином виробляти здатність розпізнавати їхню загрозу, а також запроваджувати методи і захисні механізми, які будуть допомагати уникати політичних пасток. Перший захід спрямований на те, щоб поширювати і аналізувати історичні приклади негативного використання науки політиками, аби виробляти чутливість до можливих викривлень наукових результатів задля підтримки чи підсилення певної ідеології. Щодо іншого заходу, то, як приклад, автори згадують створення Конгресом США Національної комісії із захисту людей як суб'єктів біомедичних і поведінкових досліджень. Цією комісією було встановлено основні принципи етичних

наукових досліджень, в яких беруть участь люди, а саме: повага до особистості, добробут і справедливість. Окрему увагу Сол Перлмуттер, Джон Кемпбелл та Роберт Маккаун звертають на підхід, який передбачає «колективне дослідження за участю громади». Цей відхід вони описують у такий спосіб: «Ідея полягає в залученні членів громади, що вивчається, як повноправних партнерів у дослідницькій діяльності. Мешканці громади або їхні представники беруть участь на всіх етапах дослідження: від визначення корисних дослідницьких питань і планування дослідження до збору й аналізу даних та інтерпретації результатів... Мета цього підходу – упевнитися, що громада отримує користь від знань і політики, котра випливає з дослідження, в ідеалі – забезпечити, щоби ці дослідження людських підгруп добре служили цим підгрупам» [3, с. 240-241].

Взаємозв'язок науки і політики проявляється через осмислення світоглядних змін, які пов'язані із розвитком технологій, становленням технонауки та впровадженням в публічній сфері технонаукової політики. Поняття «технонаукова політика» відображає тісний взаємозв'язок між наукою, технологіями та політичною владою і акцентує увагу на тому, що науково-технічний прогрес ніколи не є нейтральним: він безпосередньо впливає на суспільні цінності, держуправління та політичні структури. Водночас політичні інтереси та фінансування визначають вектор розвитку самої науки, диктуючи, які саме дослідження будуть підтримані та сприйматимуться як значущі для розвитку суспільства. Водночас технонаука може збільшувати втручання людини в природу, соціальні системи, а також породжувати нові глобальні загрози та виклики: «Породжувана технонаукою індустрія наукомістких технологій (ядерних, лазерних, геномних, генно-інженерійних, біоінформаційних, комп'ютерних, телекомунікаційних, інформаційних і ін.) дає можливість суб'єктові планетарної діяльності опанувати гігантські сили природи і соціуму. Вона надає в його розпорядження нові наймогутніші джерела енергії, нові технології конструювання за допомогою методів генної інженерії трансгенних форм життя, створювати все більш потужні планетарні інформаційні системи» [5, с. 13]. При цьому технонаука не здатна повною мірою передбачити екологічні, техногенні та політичні наслідки, які можуть бути породжені її використанням. Відтак породжуються нові ризики, управління якими має стати структурним елементом політики. До цього додається також радикальна світоглядна зміна, яка пов'язана із розвитком цифрової цивілізації, швидким впровадженням технологій. Це, у свою чергу, зумовлює втрату смислових та ціннісних орієнтирів, які формують екзистенційну стійкість людини. В дискурсі осмислення проблем сучасності не раз чути голоси про те, що технізація зумовлює морально-політичні кризи, домінування інструментальної раціональності, руйнування міжлюдських взаємин, які базуються на моральних принципах і нормах. В цій ситуації політика може підсилювати дегуманізаційний аспект технонауки. Як зазначає Станіслав Камінський: «Найгіршим є те, що загрози для людини від науки не надто усвідомлюються усіма людьми. В той же час наука може використовуватися для дегуманізації. Однак це не впливає з її внутрішньої сутності, а походить ззовні. Складає своєрідне потрясіння в її нормальній діяльності. Тому для вирішення цієї проблеми не слід відмовлятися від наукових відкриттів, але слід виховувати людей, щоби вони займалися наукою і користувалися її результатами» [10, с. 237].

Представлена вимога «наукової просвіти» людей для розуміння процесів і викликів сучасного світу зумовлює необхідність осмислення ролі наукових експертів та використання їхнього досвіду і знання для творення політики. Зростання ролі експертних знань можна трактувати як поширення технократичних тенденцій в сучасному суспільстві. При цьому спостерігається підвищення ефективності політичних рішень, які базуються на обґрунтованому аналізі даних і науковому підході. Тому доцільним кроком буде формування тзв. «епістемних спільнот» (*epistemic communities*). Термін «епістемні спільноти» запропонував американський дослідник Пітер Хаас [9] для позначення мережі фахівців із визнаним авторитетом та експертизою у певній предметній галузі. Основою об'єднання є спільна система ціннісних переконань, яка мотивує їхню діяльність. Водночас завдяки єдиним аналітичним підходам до дослідження галузевих проблем члени такої спільноти поділяють спільне бачення причинно-наслідкових зв'язків. Це, зі свого боку, дозволяє експертам чітко простежувати й визначати комплексні зв'язки між певними політиками та кінцевими результатами їх реалізації.

Взаємодія політики і науки формує комплекс проблем і питань, які мають соціальне значення для поширення наукового світогляду та впровадження результатів наукових досліджень. Ця проблематика стосується не лише соціальних аспектів науки, а й епістемологічних, онтологічних, моральних проблем сучасності. Осмислення цих проблем саме є предметом філософії науки і спрямоване на уникання надмірної політизації науки, що має забезпечити її об'єктивність та запобігти використанню

наукових досліджень для заподіяння шкоди людині. Водночас вивчення політичних аспектів науки може сприяти утвердженню сучасних демократій та підсиленню експертної складової політик сучасних держав. Крім того, розуміння основних аспектів взаємодії науки і політики складає передумову творення і реалізації такої політики сучасних держав в сфері науки, яка підсилить розвиток наукових досліджень і спрямує ресурси на підтримку актуальних фундаментальних та прикладних розробок.

Література:

1. Вебер М. Про внутрішнє покликання до науки. *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ, 1998. С. 311-337.
2. Гірц К. *Інтерпретація культур: вибрані есе*. Київ: Дух і літера, 2001. 542 с.
3. Кемпбелл Дж., Маккун Р., Перлмуттер С. *Мислення третього тисячоліття. Як відшукати глузд у світі безглуздя*. Київ: Лабораторія, 2025. 352 с.
4. Кримський С. *Запити філософських смислів*. Київ: ПАРАПАН, 2003. 240 с.
5. Лук'янець В., Кравченко О., Озадовська Л. *Світоглядні імплікації науки*. Київ: Вид. ПАРАПАН, 2004. 408 с.
6. Мулярчук Є. Покликання людини як тема Веберової думки. *Філософська думка*. 2021. № 1. С. 96-104.
7. Фуко М. *Воля до знання*. Київ: Видавництво «Комубук», 2025. 200 с.
8. Chmielewski A. Społeczne wymiary nauki, *Metodologia nauk. Część 1. Czyt jest nauka?* Redakcja ks. S. Janeczek, M. Walczak, A. Starościc. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2019. S. 419-445.
9. Haas P. Introduction: Epistemic Communities and International Policy Coordination. *International Organization*, Vol. 46, No. 1, Knowledge, Power, and International Policy Coordination (Winter, 1992). P. 1-35
10. Kamiński S. *Nauka i metoda. Pojęcie nauki i klasyfikacja nauk*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1998. 387 s.
11. Mills M. A., Clair P. St. The Strange New Politics of Scienc. *Issues in science and technology*. Vol. XLI, No. 3, Spring 2025. <https://issues.org/new-politics-science-mills-st-clair/>